

ՊԱՆԴԱՍԻՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՆՈՐ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐ

ՅՈՒԴԱՅԻ ԱՆԱՊԱՏԻՆ ՄԷՋ

Յուդայի անապատը կը տարածուի Արապահի, Մեռեալ ծովու և Յորդանան գետի արևմուտքէն մինչև Երիքով, ու կը ներկայացնէ մեծագոյն մասով անբնակ ու չոր ու ցամաք գաւառ մը: Այս անապատը մէկն է Յուդայի երկիրը բաղկացնող չորս մեծ մասերէն, որ ցամաքի երկար շերտի մը ձևով ու խորտուրտ գաւթափնէրով կը հասնի մինչև Մեռեալ ծով: Երբ հիւսիսի մշակուած դաշտերը կը վերջանան, հետըզհետէ կը սկսի զրեթէ միշտ չոր ուսիւններով կտրտուած բլուրներու բաւիղ մը, որուն երեսը հազիւ թէ անձրեային եղանակներուն կը ճոխանայ շատ աղքատ բուսականութեամբ մը՝ որ ոչխարի և այծերու հօտերուն կ'ընծայէ կէս բաւարար անունդ մը, խոտերով ու մացառներով: Այս եղանակին է, կարելի է ըսել, որ անապատի մեռելութեան կը յաջորդէ զուարթ կենդանութիւն մը: Բայց այսքանն ալ կ'անհետանայ որքան յառաջանանք դէպի տղի լիճ՝ ուր բացարձակ ամայութիւն կը տիրէ, և ուր կը պարզուին մօխրի ընդարձակ կոյտեր միայն: Այսպէս ըլլալով հանդերձ, Յուդայի անապատը Սահարա մը չէ, աւելով ու խիճերով միայն ծածկուած: Տեղ տեղ ան տափաստան մըն է, կակուղ հողի շերտերով՝ ուր երբեմն Դաւիթ իրեններով ապաստանեցաւ անոր «անտառուտ» քարայրներուն մէջ: «Եւ նստաւ Դաւիթ յանապատին ի Մասերեթ յանձուկան, և նստէր ի լերին անապատին Զիփայ ի մօռլ լերինն ի մթին երկրին . . .» և զարձեալ «. . . և անդ էր այր մի, և եմուտ Սաուղ հանգչել. և Դաւիթ և արք նորա նստէին ի ներքնում աշրին» (Ա. Թագաւորութեանց՝ ԻԳ. 14 և ԻԳ. 4): «Զայն բարբառոյ յանապատի, պատրաստ արարէք զճանապարհս Տեառն, և ուղիղ արարէք զշաւիղս Աստուծոյ մերոյ» (Եսայի՝ Խ. 3 եւ Յովնանէն Ա. 23): Ու արդարեւ Յովհաննէս կարապետ իր աչ-

քերուն առջև պարզուած կը տեսնէր Յուդայի անապատին անանցանելի հեղեղատները ու ամէն կողմէն բարձրացած լեռները, որոնց առջև կը փակուէր ամէն ճամբայ, բաւիղներ որոնց ապաստաններն ու դահաւէժները անվերջ շրջաններ կը պարտազրէին: Ու բովանդակ անապատը թէ՛ Եսայիի և թէ՛ Յովհաննէսի համար կը ներկայացնէր դաժան հոգիներու պատկեր մը՝ որուն մէջէն պիտի հարթուէր Մեռեալի ճամբան:

Յուդայի անապատը ինքնին կը բաժնուի ութը առանձին մասերու, որոնց բոլորն ալ կարելի է նկատել իրր անջատ անապատներ. այսպէս՝

1. — Մառն. «. . . և Դաւիթ և արք նորա էին յանապատին Մառնայ առ երեկո ընդ աջմէ Յեսեմոնայ: Եւ զնոց Սաուղ և արք իւր խնդրել զԴաւիթ. և ազգ արարին Դաւիթի, և էջ ի վէմն որ յանապատին Մառնայ. և լուաւ Սաուղ և պնդեցաւ զհետ Դաւիթի յանապատն Մառնայ» (Ա. Թագ. ԻԳ. 24-25): «Եւ յարեաւ Դաւիթ և էջ յանապատն Մառնայ. և էր այր մի ի Մառն, և հօտք իւր ի Կարմելոս . . .» (անդ, ԻԵ. 2): Մառն կը գտնուի Հերբոնի հարաւը եղող Ղըրպըթ Մալինի արեւելքը:

2. — Զիփ անապատը կը գտնուի նոյնպէս Թէլ Էզ-Զիֆի և Մեռեալ ծովուն միջև:

3. — Էնգադիի կը տարածուի Այն Ճիտի շրջակաները, Մեռեալ ծովու արեւմտեան ափին վրայ. «Եւ յարեաւ Դաւիթ անտի և նստաւ յանձուկս Գադգայ . . . Ահաւանիկ Դաւիթ յանապատին Գադգայ է» (անդ, ԻԳ. 1-2):

4. — Թեկուէ. «Եւ կանխեցին ընդ առաւօտս իւրն յանապատն Թեկուայ. և յեւանելն իւրեանց եկաց Յովսափատ . . .» (Բ. Մնացորդաց՝ Ի. 20): Սա կը գտնուի Բեթզեհէմի հարաւակողմը, և Ղըրպըթ Թեգուայի արեւելքը:

5. — Յերիել՝ Թեկուէի անապատին եւ Մեռեալ ծովուն միջև: «. . . և զաջիք զնոսա առ եղեր գետոյն անապատին Յերիելի» (անդ, Ի. 16):

6. — Երիվուլ համանուն քաղաքին չուրջ և Արապահ գաւառին մէջ: «Եւ զհետ եղեն նոցա զօրք քաղզեացւոցն, և հասին Սեղեկեայ յԱրարովթ Երիվուլայ, կալան զնա...» (Երեմիա, ԼԹ. 5):

7. — Բեքաւան՝ թերեւս ամենէն ցամաքը Յուդայի բոլոր անապատներուն մէջ, որ կը տարածուի Բեթելի հարաւ-արեւելեան սահմաններուն մէջ, և իբր անոր շարու նակութիւնը: «Եւ եղեն սահմանք նոցա ի հիւսիսոյ Յորդանանու, և ամբարձցին սահմանք ի հարաւոյ Երիքովի ընդ հիւսիս, և ամբարձցին ի լեռունն ընդ ծովակողմն. և եղիցին նորա ելք Մարգարայինն Բեքաւան» (Յեսու Նաւեայ՝ ԺԸ. 12):

8. — Գաբաւուն՝ ընդարձակ տափաստաններ, որոնք կը տարածուին Էլ-Ճիպի արեւելակողմը: «Եւ պնդեցան Յովաբ եւ Արեսսա զկնի Արեններեայ. և արեն եւ մուտ, և նոքա մտին մինչև ցրլուրն Սամանայ որ է յանդիման Գայեայ, ընդ ձա նապոհն անապատին Գաբաւունն» (Բ. Թադ.՝ Բ. 24):

Բ. — Ում Գալայի Բարայրը. — Կանխեցինք վերև յայտնելու որ Յուդայի անապատը ընդարձակ տափաստան մը ըլլալուն հակառակ, իր մէջ ունէր բազմաթիւ քարայրներ՝ որոնք վերջին տասը տարուան ընթացքին առարկայ դարձան դիտական աշխարհի քննութեանց, և որոնք երեւան հանեցին շահեկան նորութիւններ: Արգարեւ մինչև այդ յայտնութիւնները, ընդհանրապէս այն կարծիքը կը տիրէր որ «նորաքարայրն» խակական դարը երբեք գոյութիւն ունեցած չէր Պաղեստինի մէջ, և ոչ իսկ Եգիպտոսի կամ դրացի այլ երկիրներու մէջ: Մինչդեռ, ընդհակառակը, մետաղներու դարի սկզբնական մշակոյթներու հետքերը առատօրէն ներկայացուած կը գտնենք Յորդանանի հովիտին բովանդակ տարածութեան վրայ, անտարակոյս զանազան կերպարանքներու տակ և այլազան ծագումներով: Այսպէս Մուկարէզ Ում-քալա, կամ ամբողջ քարայրը ահագին մարտկոց մը կը ձևացնէ, և որ Ուատի Գալիդունի ձախ ափի տողովութեան պատը դէպի հարաւ-արեւմուտք կ'երկարաձգէ,

հեղեղին մէկ կոր դիծը կազմելու համար, և որուն մէջ փորուած քարայրը Կիկուպեան ամրոցի մը կը նմանի: Այս քարայրը (grotte) լուսաւորուած է երեք բացուած քներէ, երկուքը հիւսիսակողմը, որուն մէկը անմատչելի, և հատ մըն ալ հարաւը: Հիւսիսակողմի ամենէն լայն լուսամուտը ձուռն է, 12 մետր բարձրութեամբ: Որմաւ փակուելու համար շատ մեծ ըլլալով, ան իբր մուտք կը ծառայէ մեծ սրահի մը, որ ուրիշ եօթը սրահներէ կը զատուի չոր քարէ և վրան գուռներ բացուած պատերով, և որոնց բնական սիւներն ու կամարները դիւրացուցած են քարայրին ներքին շինութիւնը: Հարաւ-արեւմտեան լուսամուտը, որ հորիզոնական լայն ձեղքուած քի մը ձևը ունի, դիւրութեամբ որմափակուած էր և կից էր պղտիկ դրան մը: Ինչպէս Ուատի-Գալիդունի միւս քարայրներուն մեծ մասը, այնպէս ալ Ում-Գալայի քարայրին վրայ դիզուած խաւերը չըջակայքի բնակիչներէն մաս առ մաս վերցուած ու ուտիւն մէջ նետուած են: Մետաղային դարի յատուկ քանի մը տարրեր, որոնք հողային այս մաքրագործումէն յառաջ եկած են, սփռուած են հովիտին զառիթափին վրայ, քարայրին լուսամուտին ստորոտը:

Եւ ահա կատարուած պեղումներու ընթացքին էր որ, քարայրին այժմու պէսէլի տէրը այրին մէջէն գտաւ կայծքարէ դաշոյն մը, հին խաւի մը ընդերքէն, զոր ապառաժ մը կրցած էր պաշտպանել նախապէս կատարուած պեղումներէն: Արիկա 318 մմ. երկար ու 70 մմ. լայն ու 10 մմ. թանձր թուխ կայծքարէ թերթ մըն է, առանց ժանգի: Քարէ այս դաշոյնին մէկ կողմը հարթ է ու գրեթէ ամբողջ երեսը ծածկուած է բնական cortexի շատ նուրբ խաւով մը: Այս միւնոյն երեսին վրայ կը տեսնուին հարթ, խորունկ ու կանոնաւոր քերթուկներ, որոնք դաշոյնին կերպով մը սղոցի ձևը տուած են: Դաշոյնին միւս երեսը, որ թեթեւօրէն ուռուցիկ է, աւելի լայն քերթուկներ ունի և ամբողջութեանը մէջ այնպէս մը պատրաստուած է որ շատ դիւրութեամբ, և իր բնական գործածութեանը մէջ կրնայ միսը կտրել ու պատտռել: Գործաւորը իր դաշոյնին տալ ուղած է սարդենիի տերեւի մը ձևը, և հակառակ ահոր որ ամբողջական ու բնական յղկում մը

չի տեսնուիր, ան հին դարաշրջանի մը պատկանելի բաւական հեռու է։ Մինչեւ հիմա Պաղեստինի մէջ կատարուած պեղումներէն նոյն ձևի դաշոյն մը երևան ելած չէր, նոյնիսկ աւելի պղտիկ չափով։ Վերջերս Եգիպտոսի Ուատի Էշ-Շէյխէն թէև նոյն արհեստով ուրիշ կտորներ գտնուեցան, բայց Ում-Քալայի քարայրէն գտնուած այս դաշոյնին համար կարելի չէ ըսել երբեք որ ան եգիպտական ծագում ունի։ Ու ոչ մէկ կասկած որ եգիպտական դաշոյնները շատ հին ժամանակներու մէջ Պաղեստինէն հոն փոխադրուած են ու այս իսկ պատճառով բոլորն ալ ժանգոտած, մինչդեռ Ում-Քալայի կայքքարէ դանակը ժանդի ո՛չ մի հետք չի կրեր, պահուած ըլլալով քարայրին ամբարտակներուն մէջ։ Որպէսզի կարելի ըլլար գէթ մօտաւոր ճշտութեամբ ստուգել թէ գտնուած գործիքը ո՞ր մշակոյթի կը պատկանէր, պէտք էր որ անոր հետ ուրիշ առարկաներ ալ գտնուած ըլլային, ինչ որ չեղաւ դժբախտաբար, հակառակ 1928 ապրիլին տեղի ունեցած այնքան լուրջ պեղումներուն։ Բոլոր գտնուածները պղինձի դարէն անդին չէին անցներ։ Կայքքարէ նոյն այս գործիքը, դատելով իր քովէն երևան եկած քանի մը կաւէ անօթներէն, կարելի է որոշապէս ըսել որ կը պատկանի anéolithique կամ Քանանեան շրջանի ճարտարարուեստին։

Շարունակուած պեղումները երեւան բերին զանազան շրջաններու պատկանող որոշ թիւով խեցիէ անօթներ, սկսեալ պղինձի դարաշրջանէն մինչև արդի ժամանակներու յատուկ։ Ում-Քաղաֆայի քարայրէն հանուած կաւանօթներու հետ բաղդատութեան տեսակէտով, շահեկան պիտի ըլլար ակնարկ մը նետել անոնց հնագոյններուն վրայ։ Բոլորն ալ կը պատկանին պղինձի առաջին դարուն։ ձեռքով կաղապարուած են եւ առանց դուրգի (tour)։ Դանուած խեցեղէն անօթներն են կարասի (jarre) տափակ յատակ մը, ինչպէս նաև միննոյն կարասին երկուքը հորիզոնական եւ մէկն ալ ուղղաձիգ ծակ ու եռանիւտ ակնջիկներ, երեքն ալ Ում-Քաղաֆայէն գտնուած նոյն տեսակի ակնջիկներէն աւելի ամուր, հաւանաբար ուրիշ կարասի մը կանթին (anse) մէկ կտորը ու նոյն տիպարի կաւանօթի մը ներսի շրթունքէն վից կը-

տորներ են։ Որքան որ գտնուած այս բեկորները բաւական չըլլան անոնց հնութեան շրջանը որոշապէս ճշդելու, այսուհանդերձ սա ճշմարիտ է որ անոնք կաւագործութեան (céramique) շատ աւելի հնագոյն շրջանի մը կը պատկանին քան Ում-Քաղաֆայի հնագործեան խաւին պատկանող կաւանօթները։

Գ. — Ում-Քաղաֆայի քարայրը. — Առաջին երեւոյթը դոր Ում-Քաղաֆայի պեղումները ի յայտ բերին, այն համախոնեալ քաղաքակրթութիւնն է, որ ինքնին բաւական յառաջացեալ ճարտարարուեստ մը ունենալով հանդերձ, մասնաւորաբար կաւագործութիւնը, իր գործիքներուն մեծագոյն մասին համար կը շարունակէր կայքքարը գործածել։ Նոյն այդ քաղաքակրթութիւնը բաւական երկար տևողութեան մը համար կրնայ զուգարկալի պղինձի դարուն հետ։ Մետաղային կեդրոններէ հեռու եւ աղքատ շրջաններու մէջ, ինչպէս է Պաղեստինի լեռնային մասը, պղինձէ գործիքները շատ դանդաղ թափանցեցին եւ բաւական ժամանակ անցաւ մինչև որ հին գործիքներուն յաջորդեցին։ Այսպէս մանգաղն ու նիզակի սլաքը, զոր օրինակ, շարունակեցին գործածել մինչև երկաթի դարը։

Թէև աղքատ ու հնամաշ, Քաղաֆայի աշխատուած կայքքարերը աւելի բազմազան են քան քանանեան նախկին քաղաքներէն դուրս հանուած կայքքարէ գործիքները։ Անոնք կը պատկանին ուրեմն պղինձով նուազ հարուստ կանխագոյն շրջանի մը։ Միւս կողմէ սակայն երևան հանուած կաւանօթները թոյլ չեն տար աւելի հետ երթալու եւ շատ հեռուները երթալ այն ժամանակներէն երբ մետաղագործական ճարտարարուեստը արդէն իր ազդեցութիւնը գործած էր մարդկային գործունէութեան վրայ։ Քաղաֆայի հնագործեան բընակիչները, առանց ունեցած ըլլալու անագապղինձէ գործիքները, կ'օգտուէին աւելի բախտաւոր երկիրներու մէջ կատարուած կարգ մը յառաջդիմութիւններէն։ Այս մասին սակայն ցարգ երևան բերուած հետքերը շատ գէշ վիճակի մէջ մեզի հասած են։ Ասոնցմէ քիչեր անվթար մնացած են, հազիւ քանի մը բեկոր միայն։ Ասով մէկտեղ գտնուած այս բեկորներն են որ

փոքր լոյս մը պիտի սփռեն անոնց քաղաքակրթութեան շուրջ: Հնաքարային խաւը մասնաւորաբար երեք խորշերէ կազմուած է, տրուած ըլլալով որ միջանկեալ միջոցը շատ աղքատ է: Ըսել չէ թէ քարայրը իր ամբողջ տարածութեան մէջ չէր լեցուած, այլ վերջէն մաքրագործուած երեսին հետքերը անհետացած ըլլալու են: Քարայրին առաջին խորշէն, պատին երկայնքն ի վեր, երեան եկան կրային անօթի մը բեկորները, գրեթէ անվթար մնացած երկաթաքարէ անօթ մը, նկարազարդ կարասի մը վիզը (col), յղկուած կայծքարէ մկրատ մը, կայծքարէ հովահարի ձեռով քերոց (racloir) մը, ու այս բոլորը չորս մեթր երկար, մէկ մեթր լայն և 0,75 մեթր խորունկ տարածութեամբ խորշի մը մէջ: Երկրորդ խորշը կը գտնուէր ոչ շատ հեռու հիւսիս-արեւելեան անկիւնէն և չորս կողմէն մեկուսացած ու առաջին խորշին գրեթէ կէս մեծութեամբ: Հոսկէ գտնուած հնագոյն առարկաներն են կրաքարէ շինուած գինդ մը, կայծքարէ պղտիկ դանակ մը, սև կայծքարէ նետի մը ծայրը, չաւարտած լախտ մը, երկաթաքարէ երկու անօթներ, իրարու մէջ դրուած վիճակով: Երրորդ ծերպը որ քարայրին մուտքին վրայ բացուածն էր, ամենէն կարեւորն էր և ամենէն ճոխը, հնագիտական առարկաներու տեսակետով, 6,5 մեթր երկար, 5,5 մեթր լայն և 2,20 մեթր խոր տարածութեամբ: Փորուած էր քարէ դարու առաջին շրջաններուն: Տեղւոյն վրայ գտնուած բաւական թիւով քարեր ցոյց կուտան որ քարայրը ներսէն նախապէս պատով հիւստուած էր ու կը ներկայացնէր ձորին վրայ բացուած տեսակ մը հիւղակ: Այս երրորդ ծերպէն գլուխ տուած առարկաներն են մէկը միւսին մէջ դրուած երկաթաքարէ երկու անօթներ, ինչպէս նաև դարձեալ պաղաւղէ անօթներու այլ բեկորներ, խոշոր երկանաքար մը, ոսկորէ երկու հերիւններ, կայծքարէ մանրողներ և այլ առարկաներ, վայրագօրէն ջախջախուած երեք կմախքներ, անագապղինձէ մատանի մը, բազմաթիւ խեցեղէն բեկորներ որոնց մասին պիտի խօսինք իրենց կարգին:

Յաջորդական պեղումները Քաղափայի քարայրէն երեան բերին կայծքարէ շինուած վաթսուսի չափ առարկաներ, որոնցմէ

35ը դաստորեւի և 12 հատն ալ իրր հատիչ: Այս ճոխ հաւաքման մաս կը կազմեն սև կայծքարէ նետի մը ծայրը, դանակի կամ սղոցի ձեռով պղտիկ շեղքեր, սուր բերանով դանակի կտոր մը, պղտիկ սլաք մը գալիկաներ, քերթիչներ, մկրատներ, և վերջապէս ոսկորէ ասեղներ և զանազան խեփորներ:

Ասոնցմէ դուրս Քաղափայի պեղումները յաջորդաբար երեան բերին կրաքարէ և պաղաւղէ այլ առարկաներ: Ուստի Քաղափայի հարուստ ըլլալով կրաքարով, Քաղափայի ցեղախումբը մեծապէս օգտուեցաւ անոր քարահանքերէն, ու զայն գործածեց իր տնական առարկաները շինելու, վասնզի մէկ կողմէ դիւրաւ կոփելի քար մը ըլլալով հանդերձ, բաւական ալ դիմացկուն էր: Այսպէս շինուեցան զանազան անօթներ, և ջաղացքի երկանաքարեր: Բիչ յետոյ անոնք կրաքարին տեղ գտան շատ աւելի դիմացկուն նիւթ մը, երկաթաքարը (basalte) որ շատ առատ էր Անդր-Յորդանանի և Գալիլիոյ մէջ, որմէ սկսան պատրաստել առաւելապէս իրենց տաշուած ու քանդակուած գէնքերը: Այս երկու տեսակի քարերու խառնուրդով շինուած գործիքներ բաւական շատ են Պաղեստինի բոլոր հին վայրերուն մէջ: Քաղափայի աւերակներէն գտնուած առարկաներուն կամ բեկորներուն մէջ ուշագրութեան արժանի են պերճանքի առարկաներ, զէնքեր, երկանաքարեր, տաշտիկներ, չորսը անվթար՝ երկուքը կտորած անօթներ, եռոտանի ի մը մասերը: Ասոնցմէ դուրս քարայրին մուտքի խորշը երեան բերաւ երկու հարիւրէ աւելի կաւէ անօթներու բեկորներ, մեծագոյն մասամբ կարասներ և սեղանի մանր սպասներ: Կարասներուն զրեթէ բոլորը ո՛չ ալանջիկ ունէին և ոչ ալ կանթ, թէև բոլորն ալ դիմացկուն բրտեղէններ:

Քաղափայի ամբողջ կաւանօթները ձեռքով շինուած են, ինչպէս անագապղինձի առաջին դարաշրջանի կաւագործութիւնը: Խմորը ընդհանրապէս գէշ չաղուուած է, ուր կը տեսնուին կլրի ճերմակ փոքրիկ բեկորներ ու կայծքարի կտորուանքներ: Բոլոր այս մանրուքները սուր անկիւններ ունենալով, կը թուի որ անոնք հեղեղի հունէն հանուած չեն, այլ մանրուած քա-

փոքր լոյս մը պիտի սփռեն անոնց քաղաքակրթութեան շուրջ: Հնաքարային խաւը մասնաւորաբար երեք խորշերէ կազմուած է, տրուած ըլլալով որ միջանկեալ միջոցը շատ աղքատ է: Ըսել չէ թէ քարայրը իր ամբողջ տարածութեան մէջ չէր լեցուած, այլ վերջէն մաքրագործուած երեսին հետքերը անհետացած ըլլալու են: Քարայրին առաջին խորշէն, պատին երկայնքն ի վեր, երեան եկան կրային անօթի մը բեկորները, գրեթէ անվթար մնացած երկաթաքարէ անօթ մը, նկարազարդ կարասի մը վիզը (col), յղկուած կայծքարէ մկրատ մը, կայծքարէ հովահարի ձեռով քերոց (racloir) մը, ու այս բոլորը չորս մեթր երկար, մէկ մեթր լայն և 0,75 մեթր խորունկ տարածութեամբ խորշի մը մէջ: Երկրորդ խորշը կը գտնուէր ոչ շատ հեռու հիւսիս-արեւելեան անկիւնէն և չորս կողմէն մեկուսացած ու առաջին խորշին գրեթէ կէս մեծութեամբ: Հոսկէ գտնուած հնագոյն առարկաներն են կրաքարէ շինուած գինդ մը, կայծքարէ պղտիկ դանակ մը, սև կայծքարէ նետի մը ծայրը, չաւարտած լախտ մը, երկաթաքարէ երկու անօթներ, իրարու մէջ դրուած վիճակով: Երրորդ ծերպը որ քարայրին մուտքին վրայ բացուածն էր, ամենէն կարեւորն էր և ամենէն ճոխը, հնագիտական առարկաներու տեսակետով, 6,5 մեթր երկար, 5,5 մեթր լայն և 2,20 մեթր խոր տարածութեամբ: Փորուած էր քարէ դարու առաջին շրջաններուն: Տեղւոյն վրայ գտնուած բաւական թիւով քարեր ցոյց կուտան որ քարայրը ներսէն նախապէս պատով հիւստուած էր ու կը ներկայացնէր ձորին վրայ բացուած տեսակ մը հիւղակ: Այս երրորդ ծերպէն գլուխ տուած առարկաներն են մէկը միւսին մէջ դրուած երկաթաքարէ երկու անօթներ, ինչպէս նաև դարձեալ պաղաւղէ անօթներու այլ բեկորներ, խոշոր երկանաքար մը, ոսկորէ երկու հերիւններ, կայծքարէ մանրողներ և այլ առարկաներ, վայրագօրէն ջախջախուած երեք կմախքներ, անագապղինձէ մատանի մը, բազմաթիւ խեցեղէն բեկորներ որոնց մասին պիտի խօսինք իրենց կարգին:

Յաջորդական պեղումները Քաղափայի քարայրէն երեան բերին կայծքարէ շինուած վաթսուսի չափ առարկաներ, որոնցմէ

35ը դաստորեւի և 12 հատն ալ իրր հատիչ: Այս ճոխ հաւաքման մաս կը կազմեն սև կայծքարէ նետի մը ծայրը, դանակի կամ սղոցի ձեռով պղտիկ շեղքեր, սուր բերանով դանակի կտոր մը, պղտիկ սլաք մը գալիկաներ, քերթիչներ, մկրատներ, և վերջապէս ոսկորէ ասեղներ և զանազան խեփորներ:

Ասոնցմէ դուրս Քաղափայի պեղումները յաջորդաբար երեան բերին կրաքարէ և պաղաւղէ այլ առարկաներ: Ուստի Քաղափայի հարուստ ըլլալով կրաքարով, Քաղափայի ցեղախումբը մեծապէս օգտուեցաւ անոր քարահանքերէն, ու զայն գործածեց իր տնական առարկաները շինելու, վասնզի մէկ կողմէ դիւրաւ կոփելի քար մը ըլլալով հանդերձ, բաւական ալ դիմացկուն էր: Այսպէս շինուեցան զանազան անօթներ, և ջաղացքի երկանաքարեր: Բիչ յետոյ անոնք կրաքարին տեղ գտան շատ աւելի դիմացկուն նիւթ մը, երկաթաքարը (basalte) որ շատ առատ էր Անդր-Յորդանանի և Գալիլիոյ մէջ, որմէ սկսան պատրաստել առաւելապէս իրենց տաշուած ու քանդակուած գէնքերը: Այս երկու տեսակի քարերու խառնուրդով շինուած գործիքներ բաւական շատ են Պաղեստինի բոլոր հին վայրերուն մէջ: Քաղափայի աւերակներէն գտնուած առարկաներուն կամ բեկորներուն մէջ ուշագրութեան արժանի են պերճանքի առարկաներ, զէնքեր, երկանաքարեր, տաշտիկներ, չորսը անվթար՝ երկուքը կտորած անօթներ, եռոտանի ի մը մասերը: Ասոնցմէ դուրս քարայրին մուտքի խորշը երեան բերաւ երկու հարիւրէ աւելի կաւէ անօթներու բեկորներ, մեծագոյն մասամբ կարասներ և սեղանի մանր սպասներ: Կարասներուն զրեթէ բոլորը ո՛չ ալանջիկ ունէին և ոչ ալ կանթ, թէև բոլորն ալ դիմացկուն բրտեղէններ:

Քաղափայի ամբողջ կաւանօթները ձեռքով շինուած են, ինչպէս անագապղինձի առաջին դարաշրջանի կաւագործութիւնը: Խմորը ընդհանրապէս գէշ չաղուուած է, ուր կը տեսնուին կլրի ճերմակ փոքրիկ բեկորներ ու կայծքարի կտորուանքներ: Բոլոր այս մանրուքները սուր անկիւններ ունենալով, կը թուի որ անոնք հեղեղի հունէն հանուած չեն, այլ մանրուած քա-

րեր են: Փուռի մէջ լաւ եփուած են եւ կարմրագոյն միատեսակ գունաւորութիւն մը ունին: Կաւագործութեան արհեստէն ղիտելով, կարելի է ըսել որ Նիւթը ջուրին նուազ թափանցկոտ է և նուազ թանձր: Իւրաքանչիւր կաւանօթի վրայ կը տեսնուին նախնական արհեստի մը հետքերը միայն. յայտնի է որ բրուտը իր ձեռքերուն օգնութեամբ գործած է: Արհեստաւորը գործիքի զիմած է այն պահուն միայն երբ վերջին անգամ ուզած է յղկել անօթը, զայն փուռը նետելէ առաջ: Նկատելի է նոյնպէս որ բոլոր կաւանօթներուն աւանջիկները վերջէն չէ որ փակցուած են, այլ ամբողջութեան հետ դրուած, և ուղղադիր ականջիկը Քաղափայի կաւագործութեան ամենէն յատկանշական գրոշմներէն մէկն է: Անդանի անօթներուն կարեւոր մէկ մասը այնպէս մը հասած է մեղի, կարծէք նոր ելած ըլլար բրուտի փուռէն, առանց ուէ զարդագիծի: Իր զարդ եղանակներն ալ շատ մանկական են, թէև ոչ բոլորովին անարժէք, ըլլալով կաւագործական արհեստին նախափորձերը: Գոյներու մէջ աչքի կը զարնեն միայն սևն ու կարմիրը, ոչ միայն անօթին գուրսի երեսին վրայ, այլ և ներսը: Կաւագործը ջանադիր է հետապնդելու գեղեցկագիտական նըպատակ մը: Հետաքրքրական պարագայ մը ևս սա՝ որ Քաղափայի գրեթէ բոլոր կաւանօթներուն վրայ տեսնուած ծակերը եփուելէն վերջն է որ բացուած են, կայծքարէ ծակիչով մը: Անկասկած որ այս ծակերը կը ծառայէին անօթները քարայրին պատէն կախելու կամ ճամբորդութեան ատեն վրանին կապելու, ինչպէս որ մինչեւ ցայսօր կը տեսնենք անապատի վաշկատուներուն մէջ, ուղտերու քամակէն վար կախուած:

Քաղափայի վերին խաւէն դուրս հանուած անօթները իրենց պատմական ցանկին մէջ անցունելու համար, կը բաւէ զանոնք բաղդատել Պաղեստինի հնագոյն քաղաքներու կարաւաններուն հետ: Երիքով, ձէզէր, և Մէճիտտօ այն միակ քաղաքներն են՝ որոնք մասամբ միայն հետադատուեցան մինչև հասնիլը անոնց հողի բընական խաւին: Խորաշափութեանց և խրամներու շնորհիւ կատարուած հետադատութիւնները տակաւին հեռու են արուեստա-

կան այս բլրակներուն մէջ պահուած հնախօսական գանձերը սպառած նկատուելէ, ու մասնաւորաբար հողի վարին խաւերուն մէջ տակաւին շատ դործ կայ ընելիք: Մնաց որ դժուար է զանազանել թէ ցարդ երևան հանուած առարկաները Քաղափայի հիմնարկութեան սկիզբներուն կը պատկանին թէ յաջորդ դարերուն: Նման զանազանութիւն մը հնարաւոր պիտի դառնար հողի խաւերու ամբողջական քննութեամբ մը: Բերդաքաղաքի մը մէջ, ինչպիսին էր հինն Քաղափան, անշուշտ որ նստակեաց կեանքը մինչ այդ արագ ու խոր փոփոխութիւններ յառաջ պիտի բերէր թափառաւրջիկ ցեղերու սովորութեանց մէջ: Այն ձեռով որ մեղի ծանօթ է, արուեստական այս բլուրներէն կամ քիւրէն երևան հանուած ամենահին գործիքները Քաղափայէն գտնուած գործիքներէն կը զանազանուին: Անշուշտ երկու հաւաքմանց մէջ ալ հասարակ տարրեր կան, ըլլայ կայծքարէ բանուած հովահարի ձեռով քերթոցներու, ըլլայ ուղղահայեաց ծակ ականջիկներով բրուտեղէններու միջև: Բնական է որ նման տարբերութիւններ գոյութիւն ունենային երբ մէկ կողմէ Քաղափայէն կը պակսին երկնիկի գուգահեռ երկբերան գանակները ու փոսածե մեծ ականջիկները. անոնք առատ են սակայն երիքովի և ձէզիւրի մէջ: Կայծքարէ գործիքներու պէսպիսութիւնը, հերիւններու յարաբերաբար մեծ թիւը եւ կաւագործութեան մէջ ուղղաձիգ ու ծակուած պզտիկ ականջիկները ու երբեմն կոճակէ մը աւելի մեծ չեղող հորիզոնական պզտիկ անօթները, այս բոլորը մեղի կը տանին Քաղափայի համար նուազ յառաջացած ու նուազ զարգացած ճարտարարուեստի մը քան երիքովի ու ձէզիւրի բարգաւաճ մեծագոյն շրջանին, բայց որ կըրնան ժամանակակից ըլլալ իրենց ծագման ճարտարարուեստին: Նոյն բանը կարելի է ըսել Անդր-Յորդանանի Թէլ-Էլ-Մուշթագ կոչուած տեղւոյ մասին, Վատի Նեմրինի մէջ, Վատի Շայիպի և Վատի Էտ-Ճէրեհի գետախառնուածքին վրայ, քաղաք մը որ տակաւին պեղուած չէ, բայց որ ըստ կարգ մը հնութիւններու, կը պատկանի ամենահին երիքովի դարուն: Պղինձի առաջին դարուն կը պատկանին նոյնպէս Մեռեալ ծովուն արեւելքը, և թեւակղզիէն ոչ շատ

հեռու գտնուող Սահլէտ-Տրաայի աւերակները: Ասոր ալ քարէ գործիքները կը բաղկանան ատամնաւոր կամ պարզ բերնով դանակէ մը և հերիւնէ մը, իսկ կաւագործութեան մէջ կը վիստան խորշաւոր ականջիկները: Յայտնի է որ այս բեկորները աւելի կանուխ ժամանակի մը կը պատկանին, երիքովի հիմնադրութենէն շատ առաջ: Վերին Քաղաքայի ամենէն շատ մօտեցող աւերակները Յորդանանի հովիտին արեւելեան բաժնին մէջ գտնուող Թէլէյլադ կասուլի աւերակներն են, որոնք կը ծածկեն 600 մետր երկար ու շուրջ 350 մետր տարածութեամբ հին քաղաքը, երկոտասնեակ մը բլրակներով, ուր կատարուած պեղումներով երևան եկան կայծքարէ ամէն տեսակ առարկաներ, ինչպէս միակտոր կամ ատամնաձեւ բերանով շեղբեր, հերիւններ, սլաքներ, հովահարի ձեռով գեղեցիկ բազմաթիւ քերթոցներ ու մեծ թիւով մկրատներ: Գտնուած կաւանօթները բոլորովին փշրուած էին, բայց որ նոյնն էին Քաղաքայի կաւանօթներուն: Յայտնի է որ երկուքին համար միենոյն քաղաքակրթութեան շրջանն է և նոյն այս քաղաքակրթութեան յատուկ քանի մը առարկաներ ալ գտնուեցան հետեւեալ երեք քարայրներուն մէջ. Վասի Սալիսան, վերին Գալիլիոյ մէջ, Մակիաբադ էլ-Վաս՝ կարմեղոսի մէջ և Մակիաբադ էլ-Թալլալիճ՝ Յուդայի մէջ: Ասոնցմէ առաջին քարայրը պեղուեցաւ 1924ին ու երեսն եկան հնագոյն բնակչութեան մը հետքերը, խեցեղէններ և կայծքարէ գործիքներ, բոլորն ալ հողի երեսէն 2 մ. 20 ներսօք: Աւելի դէպի խորը, հողը ստերջ էր: Կաւէ անօթները կը բաղկանային սեղանի պատիկ ամաններէ և մեծ կարասներէ, բոլորն ալ կտոր կտոր եղած: Կարասները ուղղաձիգ ականջներ ունին, քովտի բացուած ծակերով և զարդարուն, Քաղաքայի արհեստին իսկական ոճովը: Կայծքարէ գործիքները նուազ յատկանշական են, կողմնակի քերթոցներ, նուրբ սլաքներ, դանակի շեղբեր և նոր յլկուել սկսած կացիներ:

Երկրորդ քարայրը կը բացուի Յուդայի վերջին հանդիպակագոտիին վրայի պատիկ մէկ ձորին մէջ, Տէյր Ապանի մօտ, զոր տեղացիք կ'անուանեն Մակարադ էլ-Թավամին, օտարականներէն կոչուած «Ողաւ-

նիններուն քարայրը»: Քարայրին խորէն ագրիւր մը կը հոսի որուն մզուած ջուրերէն կազմուած են շթաքարերու և պտկաքարերու կրային մածուածներ, որոնք տեղ տեղ իրարու միանալով կազմած են խոշոր սիւններ: 1929ի դարնան, Պր. Նէօփիլեր կու անգամ դեռնէր խորունկ մը չտփեց, մէկը կեղրոնէն իսկ միւսը հարաւէն: Գրաւուած կաւանօթներէն յայտնի եղաւ որ այս քարայրը գոյութիւն ունեցած է պատմական բոլոր շրջանին: Կեղրոնական խոռոչը մինչև ապագածները կը հասնի ու գտնուած առարկաները կը պատկանին առաջապղինձի առաջին դարուն: Հոն ուր հասան, մինչև մեծղի ապագածները, անկապած որ քարայրին թերևս սկզբնական յատակը չէր, բայց աւելի խորը իջնելու համար պէտք պիտի ըլլար ծանր աշխատանքի, ժայռային խաւէն անդին անցնելու համար:

Կեղրոնական վարի խաւէն գտնուած առարկաները կը բաղկանային կայծքարէ զանազան գործիքներէ, ինչպէս կողմնակի բերանով պզտիկ կացին մը, պզտիկ դանակ մը, մանգաղի մը կտորները, նետի մը երկու ծայրերը, հերիւններ, երկբերան դանակներ, օսկորէ գործիքներ, սլաք մը, ասեղ մը, սանտրի ակոյալ մը ևն: Իսկ կաւանօթներուն մէջ աչքի կը զարնէին աւելի զանազան ձևի ականջիկներ և կանթեր, ծակով և առանց ծակի, շատերուն վրայ մատի հետքերով և յաճախ փոքրիկ զարդերով: Դիտելի է որ նոյն այս երկրորդ խեղճուկ քարայրէն ճիս և գեղեցիկ կաւագործութեան մը այնպիսի բեկորներ և կան զորս հագլիւ թէ նոյն դարու պատկանող աւելի մեծ քաղաքներէն աւելի ըլլար գտնել: Ինչպէս որ կը տեսնուի, վարին խաւէն գտնուած այս զանազան առարկաները շատ կը պատշաճին Քաղաքային հանուածներուն. բայց կան քանի մը առարկաներ, որոնց համար կարելի է որոշապէս ըսել որ պղինձի դարը կանխող ժամանակի մը կը պատկանին, քանանեան քելերու վարի խաւերը յատկանշող դարուն:

Ընդհակառակը, վերին Քաղաքայի քաղաքակրթութեան հետքերը կը վերագտնեն երուսաղէմէն 11 քմ. դէպի հարաւ Քէֆէր Դասի մէջ, փոքրիկ կայան մը՝ զոր Նէօփիլ գտաւ 1927ին, ինչպէս նաև Սալէհի